УДК 2-67:330.5+341.161

Несправа М. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціальних наук
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(Дніпро, Україна), E-mail: n.nesprava@gmail.com

ВПЛИВ РЕЛІГІЇ НА ПРОЦЕСИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПАРАДИГМІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

Анотація. *У статті здійснено аналіз основних наукових теорій щодо впливу релігії на економічні та інтеграційні процеси. Головна увага приділена дослідженням, які були проведені за методологією соціального конструктивізму. Узагальнивши висновки цих досліджень, автор показує, що, не дивлячись на процес секуляризації суспільного життя, релігійні норми та інститути продовжують прямо чи опосередковано впливати на економічну діяльність, у країнах Європейського Союзу. Соціальний конструктивізм виходить з того, що християнська віра, яка свого часу сформувала унікальний європейський етос, і сьогодні виступає екзістенційним чинником європейської інтеграції. При цьому конструктивісти доводять, що вплив релігійних принципів на економічний розвиток та євроінтеграційні процеси має складний диференційно-мультиплікативний характер, який ціннісно детермінує відносини між соціальними акторами в економічній, політичній і культурній сферах.*

Ключові слова: *релігія, економічний розвиток, європейська інтеграція, Європейський Союз, соціальний конструктивізм.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

На сучасному етапі розвитку країн Європи, в тому числі України, який характеризується економічною, соціальною та політичною нестабільністю, необхідним є виявлення та аналіз усього комплексу факторів, що мають вплив на економічне зростання та інтеграцію. Драматичні події початку XXI століття вочевидь висвітлили зростання ролі релігії як складової та чинника сучасних соціально-економічних процесів. За таких умов глибоке розуміння суспільно-релігійної проблематики стає необхідною складовою системного аналізу соціально-економічних явищ, а отже виникає об'єктивна потреба у міждисциплінарних наукових дослідженнях на межі історико-культурного та соціально-економічного напрямів суспільних наук. Як показує реальність сьогодення, прогнози, що були розроблені в рамках реалістської, ліберальної, марксистської парадигм, себе не виправдали. Більш того, основана на цих наукових концепціях економічна і політична практика призвела до численних криз і конфліктів. Тому ми вважаємо, що при дослідженні ролі релігії у забезпеченні сталого економічного розвитку та європейської інтеграції треба звернутися до аналізу поглядів і методів, які запропоновані в рамках наукової парадигми соціального конструктивізму. Оскільки економічні та інтеграційні процеси є відображенням соціальних відносин, тобто відносин між людьми, остільки в основу науково-світоглядних течій, які намагаються пояснити впливи матеріальних (економічних) і духовних (релігійних) чинників на процеси консолідації (інтеграції) соціальних акторів, мають бути покладені оцінки сутності людини як істоти. А саме представники соціального конструктивізму доводять, що релігія знаходиться в ядрі нашого розуміння того, хто ми є і як ми себе усвідомлюємо.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Принципові положення конструктивізму були сформульовані О. Вендтом,

П. Каценштейном, Дж. Раджі, К. Сіккінк, М. Файннмор. Аналізуючи вплив релігії на економіку, П. Боеттке запропонував конструктивістську схему, яка ілюструє взаємовідносини ідей, інституцій та продуктивності системи. Цей напрямок плідно розробляють Г. Беккер, К. Боулдинг, Т. Куран, Д. МакКлоскі, Д. Нил, Р. Робертсон та інші. П. Бергер, Л. Іаннакконе і Х. Казанова довели, що, не дивлячись на процеси секуляризації, які характерні для постіндустріальних суспільств, релігія залишається впливовим фактором економічного зростання. Водночас, широкомасштабні соціологічні опитування, проведені Р. Барро та Р. МакЛірі, О. Галорою та С. Міхалопулосом, Р. Інглхартом та П. Норрісом, а також Л Джуізо, В. Еумом, Л. Зінгалезе, Р. Путнамом і П. Сапієнза, показали, що, навіть за відсутністю прямого взаємозв'язку релігії з економічною продуктивністю, різноманітні чинники поведінки, що детерміновані релігійними переконаннями, так чи інакше впливають на економічну діяльність. А дослідження Л. Лейнерт, Л. Штайнера і Б. Фрея продемонструвало комплексний взаємозв'язок економіки, релігії та щастя.

Конструктивістські підходи до європейської інтеграції стали з'являтися в середині 1990-х років у роботах К. Е. Юргенсона, Т. Кристіансена, М. Ястенфухса, Т. Дієза, С Юнг, Д. Чеккеля та інших. У дослідженнях, які на початку XXI ст. провели М. Вальзер, Дж. Гут і Б. Нельсен, наведена аргументація на користь того, що саме християнська релігія сформувала ту унікальну європейську культуру, яка постала фундаментом інтеграції країн Євросоюзу.

Серед українських науковців, які застосовують базові положення соціального конструктивізму у своїх дослідженнях ролі релігії у сучасних соціально-економічних процесах, можна відзначити роботи Д. Бондаренка, в яких вивчається вплив релігії на розвиток об'єднаної Європи, О. Грабовець – щодо дослідження релігійного фактору соціально-економічної поведінки, В. Єленського – визначення впливу змін у релігійному житті країн Центрально-Східної Європи на їх суспільний розвиток, О. Жосул – дослідження релігійного чинника в процесах політичної інтеграції та дезінтеграції в Європі, А. Мокія і У. Щурка - дослідження релігійного фактору соціально-економічного розвитку в умовах поглиблення глобалізаційних процесів та забезпечення економічної безпеки держави, а також дослідження В. Смакоти, присвячене аналізу впливу світових релігій на економіку.

Втім, кожен з названих авторів досліджував лише один з напрямків окресленої нами проблематики, тому у частині поєднання їхніх поглядів на усі три компоненти – релігію, економіку та інтеграцію – питання залишається відкритим.

Формування цілей статті (постановка завдання).

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі аналізу досліджень вчених, чий науковий підхід спирається на соціально-конструктивістську парадигму, представити узагальнений висновок щодо характеру впливу релігійних вірувань та інститутів на економічні та інтеграційні процеси.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Зі стародавніх часів релігійні відносини вважалися первинними по відношенню до усіх інших соціальних відносин, оскільки вони відображали ставлення людини до Бога як творця усього сущого. Іскра божа розглядалася як першооснова людської душі, що визначала всі форми людської поведінки. Відтак, віросповідання і закладені в них етичні цінності визначали соціальну структуру суспільства, формували таке інтегральне етично-економічне утворення, яке Макс Вебер назвав етосом [1, с. 27]. Спільні християнські цінності і спосіб життя великою мірою сприяли формуванню відчуття єдності у тій частині нашої планети, який у середні віки називався Християнським світом, а пізніше – Європою.

Однак, раціоналізм, що почав розвиватися в Європі з часів Відродження, суттєво підірвав релігійні основи суспільства. В рамках реалістичної наукової

парадигми відправною точкою теоретико-методологічних міркувань стало твердження про первинний егоїзм, жадібність людини, а відтак про пріоритетність власних матеріальних інтересів як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Регуляція цих відносин переносилась з морально-етичної площини, яку уособлювала церква, у політико-правову, яку здійснювала держава за допомогою узаконеного насильства. Державний егоїзм знайшов своє економічне обґрунтування в теорії меркантилізму. Меркантильні інтереси окремих суверенних держав призвели до розбрату на європейському континенті. «Війна всіх проти всіх», про яку Томас Гоббс писав, як про додержавний стан індивідуумів, була перенесена у сферу міждержавних стосунків [2]. Реалізм з його гаслом: «Хочеш миру – готуйся до війни!» надовго відтермінував мрії християнських гуманістів про єдину Європу.

Опонентами реалізму виступили прихильники європейського лібералізму. Наріжним камінням цієї теоретико-методологічної парадигми стала теза про те, що Бог надав людям світ у спільне користування, щоб зробити його більш принадливим і зручним для життя. Створити це може тільки вільна. відповідальна людина. Віра у божественне призначення людини як істоти, чиїм покликанням є покращення даного Богом світу, спрямовує у продуктивне русло матеріальні інтереси окремих особистостей, формує у них потребу в самообмеженні і здатність до благодійності. На думку Макса Вебера, найбільш ефективна мотивація до перетворення праці з повинності на покликання склалася в протестантизмі [1, с. 37–40]. Гуманістичні ідеї про те, що людина – це завжди мета і ніколи – засіб, висловлені Іммануїлом Кантом і розвинуті в його знаменитому категоричному імперативі [3, с. 122–125] були покладені в основу формування нового європейського етосу. Його економічним підґрунтям стала альтернативна меркантилізму теорія фрітрейдерства Адама Сміта [4, с. 222–250]. Таким чином лібералізм на новій – науковій основі довів визначальний вплив християнських віросповідань на формування цінностей людини і, відтак, на її економічну поведінку.

Такий підхід логічним чином призвів до розуміння необхідності об’єднання людей зі схожими цінностями в єдиний європейський етос. Саме лібералізм у нерозривному поєднанні з протестантською етикою заклав основи тих цінностей свободи, демократії, вільної торгівлі, соціальної держави, на яких нині побудований Європейський Союз. Втім, необхідно зазначити, що без релігійно-етичної основи лібералізм стає схожим на класичний реалізм Ніколо Маккіавеллі. Вільна ринкова економіка перетворюється на «дикий капіталізм», таку суспільно-економічну формацію, за умов якої людина втрачає свободу і поринає у вир нерозв’язних суперечностей. Без релігійно-етичної основи природне право на придбання матеріальних благ перетворює суспільство з морально-духовного утворення на «суспільство споживання», суцільну кризу якого ми спостерігаємо з 2008 року. Неможливо досягти гармонії у ринкових відносинах без самообмеження, яке є результатом релігійного виховання. Відтак вони перетворюються на суцільну череду соціальних конфліктів.

З критикою такого суспільства виступив марксизм. Два відкриття перетворили соціалізм Карла Маркса з утопії у науку: історичний матеріалізм і теорія доданої вартості. Марксизм запропонував погляд на соціальні явища як на похідні від економічного базісу, котрий складають виробничі сили та відносини. Втім, економічний детермінізм концептуально обмежував вплив релігійного чинника лише як одного зі складових надбудови [5, с. 414–415]. І хоча теорія гегемонії, яка була розроблена італійським неомарксистом Антоніо Грамши у 30-ті роки XX ст., суттєво підвищувала значення надбудови, а відтак і релігії, в єдиному «історичному блоці», втім, погляд на її роль як на ідеологічний інструмент панівного класу залишався незмінним [6, с. 24].

Що стосується процесів європейської інтеграції, то вони розглядалися апологетами марксизму лише в контексті світової пролетарської революції та побудови нового світу на базі комуністичних цінностей. «З точки зору економічних умов імперіалізму, тобто вивозу капіталу і поділу світу «передовими» і «цивілізованими» колоніальними державами, Сполучені Штати Європи, при капіталізмі, або неможливі, або реакційні», - писав Володимир Ленін [7, с. 355]. Зрозуміло, що релігійним інституціям у цих процесах місця не було. Хоча певні спроби поєднати християнські цінності з марксизмом й робилися, але вони оголошувалися опортуністичними. В рамках сучасного неомарксизму була народжена цікава теорія світ-системи, автором якої став Іммануїл Валерстайн. Процеси інтеграції в ній розглядаються не як об'єднання рівних, а як ієрархічна структура, що складається з ядра, напівпериферії та периферії [8]. Втім, так само як реалізм не розкриває причин виникнення спільних європейських цінностей, ця теорія не пояснює екзистенціальних причин ранжування «багатства народів». В той час як проведені компаративістські дослідження порівняння такого багатства з панівним віросповіданням, проведені, зокрема, Лоуренсом Харрісоном, достовірно показують, що такі кореляції існують [9].

Ці кореляції знайшли своє пояснення в рамках народженої наприкінці XX ст. парадигми соціального конструктивізму. Конструктивізм представляється як альтернатива провідним соціально-економічним теоріям – реалізму, лібералізму і марксизму. І сьогодні він став однією з головних теорій в галузі соціальних відносин. Для конструктивістів найбільш принциповим є положення, згідно з яким соціальна реальність є ціннісно і культурно своєрідною, а економічні інтереси соціальних акторів обумовлені не тільки прагненням до збагачення, але й цілим комплексом культурних, історичних і політичних факторів. Завдяки оригінальній методології соціального конструктивізму їм вдалося продемонструвати, що такі чинники, які ідеї, норми, культура, соціальні факти, що використовуються ними в якості змінних у дослідженнях виступають дійсно незалежними від матеріальних факторів. Цей висновок був покладений у фундамент численних досліджень, присвячених вивченню ролі релігії у соціально-економічних процесах. На цьому шляху соціальний конструктивізм, наслідуючи певною мірою концепцію М. Вебера, спромігся значно критично переробити її.

В рамках широкої та різнобарвної парадигми соціального конструктивізму майже через сто років після оригінальної роботи М. Вебера, важливість релігії в поясненні процвітання народів переживає друге народження. «Релігія, – заключає Петер Боетке, – знаходиться в ядрі нашого розуміння того, хто ми є я як ми себе усвідомлюємо. В той час як економічний шлях мислення допомагає нам в наших інтелектуальних намаганнях підійти до оцінки того, як релігійні системи вірувань і релігійні організації легітимізують і координують нашу соціальну взаємодію, забезпечуючи або мир і процвітання, або конфлікти і бідність. Релігія є носієм традицій, що визначають характер суспільства. в якому ми живемо. Якщо ми як економісти будемо тільки намагатися пояснити чому одні нації є багатими, а інші бідними, ми не просунемось далеко вперед до тих пір поки ми адекватно не оцінимо ту силу, з якою релігійні ідеї формують людське сприйняття, поведінку та інститути» [10, с. 18].

Отже, концепція секуляризації, яка була народжена у загальному тренді реалізму та спрофанованого лібералізму, у сучасній науці піддається аргументованій критиці. Зокрема, такі вчені, як Петер Бергер [11, с. 2–3] і Хосе Казанова [12] висловили думку, що традиційна теорія секуляризації неповною мірою відображає вплив релігійного чинника на суспільно-економічні процеси, більш того, йдеться навіть про часткову десекуляризацію суспільного життя в Європі. В свою чергу Лауренс Іаннакконе в цьому сенсі зазначає, що «…в той час як вчені-економісти ігнорували релігію, виходячи із переконання, що вона зникає під впливом

секуляризації, практика свідчить про протилежне: релігія залишається дуже потужним чинником економічного розвитку суспільства в XXI-му столітті» [13, с. 1480].

Дослідження Рональда Інглхарта та Піппа Норріса [14], а також Одеда Галора та Стеліоса Міхалопулоса [15] щодо взаємозв'язків між релігією, культурою і економічною ефективністю мали на меті перевірку гіпотези щодо ендогенного характеру впливу релігійного чинника на довгострокове економічне зростання. Ця гіпотеза виходила з того, що національні економіки демонстрували низку емпіричних аномалій, які традиційна методологія економічної теорії пояснити не могла, як наприклад, різке скорочення темпів росту, починаючи із кінця 1980-х рр. Розроблені вченими моделі, як для національних економік, так і для кроснаціональних порівнянь, демонструють трирівневу структуру взаємозв'язків релігії та економіки. Дослідження виявило, що релігійний чинник, не корелюючи із макроекономічними показниками, досить часто тісно пов'язаний із мезо- та мікроекономічними факторами, як приміром, довгострокові стимули продуктивності праці.

Уникаючи кореляції релігії безпосередньо з економічним процвітанням, вчені намагаються показати як пов'язані її основні інститути із сприянням економічному зростанню. Наприклад, Роберт Путнам у своєму дослідженні розвитку Італії пов'язує переважаючу відсутність довіри по відношенню до інших, зафіксовану на півдні країни, із сильною католицькою традицією, в якій існує потужний вертикальний зв'язок в рамках церковної організації. Саме це, на його думку, і веде до підриву горизонтальних зв'язків із співвітчизниками [16]. Означена версія показує, що деякі фактори, що корелюють з релігією, можуть впливати на рівень економічного розвитку, але це не обов'язково власне релігія як така. Відповідно до цієї інтерпретації, у релігійному впливі немає нічого фундаментально незмінного, але це той гістерезис, який необхідно оцінювати як чинник, виходячи з сучасних культурно-історичних умов.

Щоб визначити вплив релігії окремо від впливу інших історичних випадковостей, соціальні конструктивісти змушені виходити у своєму аналізі поза межі окремої країни. Дійсно, такий комплексний аналіз не може бути проведений тільки в одній країні, тому що роль релігії може в значній мірі залежати від соціально-історичного контексту, в якому вона розвивалася. Для вирішення означеної проблеми в цих дослідженнях використовується великий набір різноманітних даних. Розвиток інформаційних технологій сприяв розширенню поля досліджень конструктивістів завдяки можливості комплексного порівняння, математичного аналізу і оцінки колосальних за обсягом статистичних баз змінних.

Новий імпульс розвідкам соціальних конструктивістів в галузі взаємовідносин між релігійними віруваннями і економічним зростанням дали американські дослідники – економіст Гарвардського університету Роберт Барро та його дружина Рейчел МакКлірі. Досліджуючи вплив релігійних вірувань на економіку, вони вирішили ввести до бази змінних такі показники як частота відвідувань богослужінь, віра в рай, віра в пекло, рівень споживання товарів та послуг. Вони узагальнили дані по 59 країнам, де більшість населення сповідувала одну з чотирьох світових релігій – християнство, іслам. індуїзм і буддизм - за період з 1981 по 2000 рік і створили на цій основі складні статистичні моделі. Їх результати показали сильну кореляцію між економічним зростанням і певними зрушеннями в переконаннях, хоча тільки в країнах, що розвиваються. Найбільш вражаючим є те, що, коли фактична відвідуваність церкви залишається незмінною, а віра в пекло різко зростає, вона корелює з економічним зростанням. Віра в рай також має схожий ефект, хоча він є менш вираженим. «Палиця» у вигляді пекла виступає більш ефективним мотиватором, ніж «морква» у вигляді раю – пояснює цей ефект Р. Барро. Дослідження показало, що рівень релігійності не має ніякого ефекту тій

чи інший бік. Навпаки, якщо відвідуваність церкви частішає, економічне зростання уповільнюється. Р. МакКлірі вважає, що це має сенс з точки зору суто економічної - в міру розвитку економіки люди можуть заробити більше грошей, відтак їх час стає все більш цінним з точки зору економічного зростання. Дослідниця стверджує: «У людей є свої діти , які ростуть у вірі, але водночас вони повинні бути повноцінними членами суспільства, тому вони не повинні проводити весь свій час в релігійних службах» [17, с. 47].

Р. Барро і Р. МакКлірі дійшли висновку, що взаємовідносини релігійності із загальним економічним розвитком залежать від конкретних аспектів. Наприклад, рівень релігійності позитивно пов'язаний з освітою і з наявністю дітей, але негативно пов'язаний з урбанізацією. Збільшення середньої тривалості життя, як правило, негативно пов'язане з частотою відвідування церкви, але позитивно пов'язане з релігійними переконаннями. Аналіз факторів, що визначають релігійність, дозволяє авторам побудувати набір інструментальних змінних для використання при оцінці впливу релігії на економічне зростання. Такими змінними постають: наявність державної релігії, наявність державного регулювання релігії, ступінь релігійного плюралізму і склад прихильності серед основних релігій. Аналіз факторів, які визначають релігійність, дозволив дослідникам також контролювати зворотний причинний зв'язок. В результаті на підставі узагальнення аргументованих екзогенних інструментальних змінних Р. Барро і Р. МакКлірі зробили висновок, що отримані оцінки відображають причини впливу релігії на економічне зростання, а не навпаки [18].

Втім, інший американський вчений Вонсуб Еум в 2001 році опублікував власне дослідження, в якому він до запропонованої Р. Барро і Р. МакКлірі бази змінних додав чітко математично прораховані дані щодо фрагментації та поляризації віруючих. Результат його емпіричних перевірок з використанням бази даних, сформованої з 2000 року, показав, що а ні релігійною фрагментацією, а ні релігійною поляризацією не можна достовірно підтвердити наявність будь-скільки потужного впливу на економічне зростання суспільства. Крім того, участь у релігійній діяльності і віра в рай показали слабкий зв'язок з економічним зростанням. І хоча було підтверджено, що з ним тісно пов'язана віра в пекло, дослідник висловив сумніви, що саме спричиняє таку кореляцію, бо ці фактори можуть бути зовнішніми, наприклад історичними, а можуть бути і подвійними, або навіть комплексними. В. Еум не виключає, що подальші дослідження, можливо, навіть змусять науковців відмовитися від такої кореляції [19].

Щоб розв'язати колізію, яка виникла у тлумаченні факторів, котрі обумовлюють вплив релігії на економіку, італійські вчені Луїджи Джуізо, Луїджи Зінгалезе і Паола Сапієнза вирішили ще більш широко підійти до вивчення цієї проблеми. Вони внесли до алгоритму дослідження такі питання як: відношення до співпраці, відношення до інститутів влади, відношення до жінок, відношення до правових норм, відношення до ринку, відношення до ощадливості та справедливості ринку, пов'язавши ці питання зі оцінкою рівня релігійності стану здоров'я, статтю, віком, освітою, соціальним положенням і статками. В своєму масштабному соціологічному опитуванні дослідники використовували наступні запитання.

По підсумках дослідження Л. Джуізо, Л. Зінгалезе і П. Сапієнза зробили висновок, що в середньому релігія добре впливає на розвиток сильних інститутів. Релігійні люди більше довіряють іншим людям, вони також більше довіряють державним установам, менш готові порушувати закон і більше вірять у справедливість на ринку, але вони є менш толерантними і відрізняються менш прогресивним ставленням до жінок.

До того ж дослідники встановили, що підвищення рівня релігійності пов'язане з більш високим акцентом на ощадливість, більшим почуттям індивідуальної відповідальності, і твердою вірою в те, що ринкові відносини і їхні результати

є справедливим. Цікаво, що релігійні люди більш схильні вірити, що люди, які живуть у нужді, потребують допомоги, бо вони ліниві і у них відсутня сила волі, а не тому, що суспільство ставиться до них несправедливо. У цілому, релігійні люди, як правило, більш сприятливо ставляться до ринкових економічних умов. Коли ж мова йде про залежність ставлення до справедливості ринкових відносин від рівня релігійності, то спостерігається диференційований вплив домінуючої релігії. В цілому система з домінуючою релігією демонструє більшу кількість людей, які позитивно оцінюють рівень справедливості ринку, але для тих, хто регулярно відвідує церкву, така залежність є менш очевидною.

Отже, кореляція між релігійністю і відношенням до ринку виявилась доволі складною. Порівняно більш релігійні люди менш готові розділяти рівні стимули і менш висказуються на користь приватної власності. Однак, знакова кореляція змінюється, коли справа доходить до людей, які відвідують релігійні служби на регулярній основі: вони більшою мірою готові поділяти рівність стимулів і, зокрема, вони виступають за інтенсивніший розвиток приватної власності. Крім того, регулярне відвідування релігійних служб має менше негативних наслідків, наприклад, бажання порушувати правові норми.

Здійснивши ґрунтовний аналіз у напрямку пошуку відповіді на питання чи є релігія справді стимулом для розвитку ринкових економічних відносин, Л. Джуізо, Л. Зінгалезе і П. Сапієнза, втім, також застерігають від лінійного оцінювання релігійних впливів, тому що ці впливи по різному можуть накладатись на інші [20].

Цікавий досвід застосування методології соціального конструктивізму представлений у комплексному дослідженні «Економіка, Релігія та Щастя», яке виконали швейцарські вчені Ліза Лейнерт, Лассе Штайнер і Бруно Фрей. В цій роботі зображено два основні підходи до економічних досліджень в галузі релігії. Перший вивчає вплив релігії на економіку. В його рамках обґрунтовано, що релігія та інтерналізовані системи цінностей сприятливим чином впливають на економіку. Другий підхід полягає в поясненні релігійної поведінки за допомогою економічних моделей, що показують, як людина може отримати користь від релігії. В рамках цих підходів формулюються і основні питання, що представляють інтерес для економістів. Як цінності і норми, інтерналізовані у системи переконань, впливають на людську поведінку? Які в результаті відбуваються економічні наслідки на мікроекономічному і макроекономічному рівні? Чи можна пояснити віру в Бога в межах стандартних економічних рамок? Який вплив здійснюють релігійні переконання на корисність?

Пошук відповідей на ці питання призвів авторів до емпіричного аналізу впливу різних аспектів релігійності на суб'єктивне благополуччя або щастя. Дослідники показують як релігійні переконання можуть змінити економічну поведінку окремих осіб і як релігія впливає на економіку в цілому. Розвиваючи відому з часів Ієремії Бентама і Джона Мілля класичну утилітаристську концепцію за допомогою психологічної економіки, Л. Лейнерт, Л. Штайнер і Б. Фрей представляють результати вивчення впливу релігії на щастя. При цьому в якості проксі для економічної корисності вони використовують показник величини суб'єктивного благополуччя. На прикладі Швейцарії вони доводять наявність позитивної кореляції між релігійністю і суб'єктивним відчуттям щастя. Особливо чітко простежується цей ефект внаслідок відвідування церкви або протестантської сповіді, в той час як результати впливу внутрішньої релігійності не настільки однозначні [21]. На наш погляд, саме ця методологія може дати нові цікаві результати при її застосуванні в рамках компаративістських крос-державних досліджень, зокрема, із залученням України.

На розуміння конструктивістами того, як релігія впливає на інтеграційні процеси в Європі, накладає свій відбиток той факт, що при вивченні закономірностей

означених процесів більшість з цих дослідників сприймає світовий порядок як систему ідей та цінностей, норм та інститутів. У парадигмі соціального конструктивізму міжнародні відносини – це не боротьба за матеріальні ресурси, як стверджується у теоріях реалізму, або затвердження цінностей свободи, як на цьому наполягає лібералізм, а складна сукупність культурних підсистем, що спонукають акторів визначатися з їх цінностями та ідентичностями. Цей процес являє собою діалектичне поєднання кооперації та конкуренції у формуванні ціннісних смислів і культурного самовизначення.

Виходячи з цього постулату, конструктивісти стверджують, що соціально-культурні чинники, зокрема релігія, здійснюють потужний вплив на процеси інтеграції в Європі, через формування спільної ціннісної бази. І хоча внаслідок секуляризації у країнах Євросоюзу релігійні ідеї певною мірою втратили свою владу над людьми, але вони були перетворені європейцями у звичаї, процедури, символи та інститути через тривалий і складний процес тієї індивідуальної роботи, яка, за твердженням Майкла Вальзера, утворює спільну релігійну спадщину [22, с. 306]. В унісон М. Вальзеру Брент Нельсен і Джеймс Гут, констатують що європейська культура як і раніше відображає свою християнську спадщину в своїх мовах і символах, в своїх спорудах, в своїх святах, в своїх конституціях і законах, в своїх школах. Це своєрідна культурна інерція, яка визначає європейські цінності та європейський стиль життя [23].

Отже, занепад традиційної християнської релігії у сучасній Європі не перешкоджає усвідомленню наявності релігійних джерел європейської інтеграції. Зокрема, саме на них вказують апологети соціального конструктивізму, відповідаючи на питання чому економіки західноєвропейських країн виявилися майже ідентичними, або дуже схожими за своїми базовими принципами, що й надало можливість для їхньої інтеграції. При цьому, на їхню думку, перебіг цього процесу і проблеми, які виникають зараз в Європейському Союзі, є культурно, історично і політично детермінованими.

Томас Рісс описав три способи, якими соціальний конструктивізм проливає світло на європейську інтеграцію. По-перше, це більш глибоке розуміння впливу європейських інститутів на перетворення відповідних інститутів держав-членів та їх внутрішньої політики. По-друге, соціальний конструктивізм, заснований на понятті змін ідентичності і культури, ставить запитання про те, як це відбувається під час європейської інтеграції. Нарешті, соціальний конструктивізм вносить свій внесок в аналіз того, як держави-члени розуміють зміст і цілі Європейського Союзу і підходи до трансформацій на національному та європейському рівні [24, с. 165]. Розвиваючи методологію, запропоновану Ріссом, Джефрі Чекель стверджує, що соціалізація і пізнавальний процес в ході європейської інтеграції є основними концептами, у яких ідейні, в тому числі релігійні, фактори можуть бути легко проаналізовані [25, с. 53].

Таким чином, онтологічно захищаючи ідеалістичну картину світу, конструктивісти вважають спільні переконання та цінності, які були історично сформовані в Європі релігійними віруваннями та інститутами на індивідуальному, груповому та національному рівнях, ключовими рушіями європейської інтеграції та економічного розвитку.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Аналіз наукових досліджень впливу релігії на економічні та інтеграційні процеси, які були проведені в рамках парадигми соціального конструктивізму, надає нам можливість об’єднати їх у три основні напрями. Перший – це дослідження впливу релігійних ідей на добробут населення через їхній взаємозв’язок з економічними, політичними та культурними інститутами. Другий – це аналіз ролі релігійної активності у формуванні суб’єктивних оцінок зовнішнього середовища

і внутрішньої рефлексії як чинників економічної продуктивності та суспільної консолідації. Третій - це визначення ціннісного потенціалу християнства взагалі та різних його конфесій зокрема у процесах європейської інтеграції.

Узагальнюючи результати, отримані представниками цих наукових напрямків, ми дійшли наступних висновків:

- у сучасних економічних формаціях наявні певні ціннісні та культурні складові, що зберігаються від традиційних суспільств, в т.ч. релігійні норми та інститути, які прямо чи опосередковано впивають на економічну діяльність, навіть у постіндустріальних суспільствах;

- вплив релігійних вірувань на економічний розвиток та євроінтеграційні процеси має не лінійний, а складний диференційно-мультиплікативний характер, який визначається ціннісно детермінованими відносинами між соціальними акторами;

- сформувавши своєрідний європейський етос, християнські принципи відбиваються на процесі євроінтеграції через взаємовплив з економічними, політичними і культурними чинниками, в результаті чого цей процес історично набуває характерної для ЄС «єдності у різноманітті».

Ми констатуємо, що застосування методології конструктивізму виявилося дуже плідним для дослідження означеної проблеми. Такий підхід надав змогу поставити на порядок денний нові питання. Зокрема, про особливості впливу на економічні та інтеграційні процеси в Європі основних християнських конфесій – католицтва, протестантизму і православ'я, а також про можливість зміни тренду економічного розвитку країни без заміни її релігійної системи. Крім того, методологія соціального конструктивізму відкриває можливості для розкриття питання щодо мережевого характеру впливу релігійних вірувань на соціально-економічні процеси. На наш погляд, пошук відповідей на ці запитання є вкрай важливим, в тому числі з огляду на необхідність забезпечення сталого розвитку України та її європейських устремлінь. Саме він визначає перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. / Перекл. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 262 с.

2. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. / Перев. с англ. А. Лескова. – М.: Мысль, 2012. – URL: http://www.e-reading.club/chapter.php/14911/14/Gobbs_-_Leviafan%2C_ili_Materiya%2C_forma_i_vlast%27_gosudarstva_cerkovnogo_i_grazhdanskogo.html (Дата обращения 05.06.2017).

3. Кант І. Критика практичного розуму. / Перекл. з нім. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с.

4. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. / Перекл. с англ. О. Вдовенко. – К.: Ексмо, 2007. – 960 с.

5. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение // К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр. соч., изд. 2, т. 1. – 526 с.

6. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – 254 с.

7. Ленин В. И. О лозунге Соединенных Штатов Европы. Полное Собрание Сочинений, т. 26. – 556 с.

8. Wallerstein I. The modern world-system I-III. – University of California Press, 2011.

9. Харрисон Л. Культурный код и прогресс. // Экспертный портал Высшей школы экономики, 10 июня 2010. – URL: http://www.opec.ru/1295413.html (Дата обращения 10.06.2017).

10. Boettke P. Religions and Economics. // Faith & Economics, 2005, No. 46. – URL: http://www.gordon.edu/ace/pdf/SymposiumF05F&E46.pdf (Accessed 01.06.2017).

11. Berger P. L. The Desecularization of the World: A Global Overview. // The Desecularization of the World: Resurgent Religious and World Politics. / Ed. by P. Berger. – Washington, D.C.: Ethic and Public Policy Center, 1999. – 143 p.

12. Cazanova J. Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective. // Berkley

Centre of Religion, Peace & World Affaires., 01 March 2006. – URL: http://iasc-culture.org/THR/archives/AfterSecularization/8.12CCasanova.pdf (Accessed 02.06.2017).

13. Iannaccone L. R.. Introduction to the Economics of Religion. // Journal of Economic Literature, Vol. XXXVI (September 1998), P. 1465–1496. – URL: https://pdfs.semanticscholar.org/7b83/2a525cac42c3e93565de2ad97408639a9ce6.pdf (Accessed 05.06.2017).

14. Inglehart R., Norris P. Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide. – Cambridge University Press, 2004. – URL: http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Books/Sacred_and_ secular.htm (Accessed 11.06.2017).

15. Galor O., Michalopoulos, S. Evolution and the growth process: Natural selection of entrepreneurial traits. // Journal of Economic Theory, 2012, No. 4 – URL: http://www.nber.org/papers/w17075 (Accessed 12.06.2017).

16. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. – 187 p.

17. McCleary, R.M.. Salvation, Damnation, and Economic Incentives. // PRPES working paper, February, 2003, No. 24 – URL: www.wcfia.harvard.edu/religion (Accessed 09.06.2017).

18. Barro R. J., McCleary R. M. Religion and Economic Growth. // Cambridge: National Bureau of Economic Research, 2003. – URL: www.nber.org/papers/w9682.pdf (Accessed 08.06.2017).

19. Eum W. Religion and Economic Development. A study on Religious variables influencing GDP grows over countries. – University of California, Berkley Press, 2001. – URL: http://www.econ.berkeley.edu/sites/default/files/eum_wonsub.pdf (Accessed 11.06.2017).

20. Guisoa L., Sapiensad P., Zingalese L. People's opium? Religion and economic attitudes. // Journal of Monetary Economics, 2003, No. 50, P. 225–282. – URL: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.197.7936&rep=rep1&type=pdf (Accessed 10.06.2017).

21. Steiner L., Leinert L., Frey S.B.. Economics, Religion and Happiness. // Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik, 2010, No. 8, P. 9–24. – URL: http://www.bsfrey.ch/articles/C_514_Economics_Religion_and_Happiness_LV.pdf (Accessed 10.06.2017).

22. Walzer M. The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics. – New York: Atheneum, 2010. – 388 p.

23. Nelsen B., Guth J. Religious Culture and European Integration: Theory and Hypotheses. – Furman University Greenville, South Carolina, 2003. – URL: http://aei.pitt.edu/442/1/EUSA2003_paper__web_version.htm (Accessed 11.06.2017).

24. Risse T. The Social Construction of Social Constrcutivism. // The Social Construction of Europe. / Ed. by T. Christiansen, K. E. Jorgensen, A. Wiener. – London: Sage Publications, 2011. – P. 157–170. – URL: http://knowledge.sagepub.com/view/the-social-construction-of-europe/n13.xml (Accessed 12.06.2017).

25. Checkel J. T. Social Construction and European Integration. // The Social Construction of Europe. / Ed. by T. Christiansen, K. E. Jorgensen, A. Wiener. – London: Sage Publications, 2011. – P. 47–62. – URL: http://www.follesdal.net/projects/ratify/TXT/Checkel-SageHandbookChapter.pdf (Accessed 14.06.2017).

REFERENCES:

1. Veber M. Protestantska etyka i dukh kapitalizmu. [Protestant ethic and the spirit of capitalism] / Perekl. z nim. O. Pohoriloho. – K.: Osnovy, 1994. – 262 s.

2. Gobbs T. Leviafan, ili Materiya, forma i vlast' gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo. [Leviathan or Matter, form and power of the state ecclesiastical and civil] / Perev. s angl. A. Leskova. – M.: Mysl', 2012. – URL: http://www.e-reading.club/chapter.php/14911/14/Gobbs_-_Leviafan%2C_ili_Materiya%2C_forma_i_vlast%27_gosudarstva_cerkovnogo_i_grazhdanskogo.html (Дата обращения 05.06.2017).

3. Kant I. Krytyka praktychnoho rozumu. [Critique of practical reason] / Perekl. z nim. I. Burkovskoho. – K.: Yunivers, 2004. – 240 s.

4. Smit A. Doslidzhennia pro pryrodu i prychyny bahatstva narodiv. [An inquiry into the nature and causes of the wealth of Nations] / Perekl. s anhl. O. Vdovenko. – K.: Eksmo, 2007. – 960 s.

5. Marks K. K kritike gegelevskoy filosofii prava. Vvedenie [critique of Hegel's philosophy of law. Introduction] // K. Marks, F. Engel's, Sobr. soch., izd. 2, t. 1. – 526 s.

6. Gramshi A. Tyuremnye tetradi. Chast' pervaya [Prison note. Part one]. – M.: Izd-vo politicheskoy literatury, 1991. – 254 s.

7. Lenin V. I. O lozunge Soedinennykh Shtatov Evropy. Polnoe Sobranie Sochineniy, t. 26 [The slogan of the United States of Europe. Complete Works]. – 556 s.

8. Wallerstein I. The modern world-system I-III. – University of California Press, 2011.

9. Kharrison L. Kul'turnyy kod i progress [Cultural code and progress] // Ekspertnyy portal Vysshey shkoly ekonomiki, 10 iyunya 2010. – URL: http://www.opec.ru/1295413.html (Дата обращения 10.06.2017).

10. Boettke P. Religions and Economics. // Faith & Economics, 2005, No. 46. – URL: http://www.gordon.edu/ace/pdf/SymposiumF05F&E46.pdf (Accessed 01.06.2017).

11. Berger P. L. The Desecularization of the World: A Global Overview. // The Desecularization of the World: Resurgent Religious and World Politics. / Ed. by P. Berger. – Washington, D.C.: Ethic and Public Policy Center, 1999. – 143 p.

12. Cazanova J. Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective. // Berkley Centre of Religion, Peace & World Affaires., 01 March 2006. – URL: http://iasc-culture.org/THR/archives/AfterSecularization/8.12CCasanova.pdf (Accessed 02.06.2017).

13. Iannaccone L. R.. Introduction to the Economics of Religion. // Journal of Economic Literature, Vol. XXXVI (September 1998), P. 1465–1496. – URL: https://pdfs.semanticscholar.org/7b83/2a525cac42c3e93565de2ad97408639a9ce6.pdf (Accessed 05.06.2017).

14. Inglehart R., Norris P. Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide. – Cambridge University Press, 2004. – URL: http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Books/Sacred_and_ secular.htm (Accessed 11.06.2017).

15. Galor O., Michalopoulos, S. Evolution and the growth process: Natural selection of entrepreneurial traits. // Journal of Economic Theory, 2012, No. 4 – URL: http://www.nber.org/papers/w17075 (Accessed 12.06.2017).

16. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. – 187 p.

17. McCleary, R.M.. Salvation, Damnation, and Economic Incentives. // PRPES working paper, February, 2003, No. 24 – URL: www.wcfia.harvard.edu/religion (Accessed 09.06.2017).

18. Barro R. J., McCleary R. M. Religion and Economic Growth. // Cambridge: National Bureau of Economic Research, 2003. – URL: www.nber.org/papers/w9682.pdf (Accessed 08.06.2017).

19. Eum W. Religion and Economic Development. A study on Religious variables influencing GDP grows over countries. – University of California, Berkley Press, 2001. – URL: http://www.econ.berkeley.edu/sites/default/files/eum_wonsub.pdf (Accessed 11.06.2017).

20. Guisoa L., Sapiensad P., Zingalese L. People's opium? Religion and economic attitudes. // Journal of Monetary Economics, 2003, No. 50, P. 225–282. – URL: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.197.7936&rep=rep1&type=pdf (Accessed 10.06.2017).

21. Steiner L., Leinert L., Frey S.B.. Economics, Religion and Happiness. // Zeitschrift für Wirtschafts- und Unternehmensethik, 2010, No. 8, P. 9–24. – URL: http://www.bsfrey.ch/articles/C_514_Economics_Religion_and_Happiness_LV.pdf (Accessed 10.06.2017).

22. Walzer M. The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics. – New York: Atheneum, 2010. – 388 p.

23. Nelsen B., Guth J. Religious Culture and European Integration: Theory and Hypotheses. – Furman University Greenville, South Carolina, 2003. – URL: http://aei.pitt.edu/442/1/EUSA2003_paper__web_version.htm (Accessed 11.06.2017).

24. Risse T. The Social Construction of Social Constrcutivism. // The Social Construction of Europe. / Ed. by T. Christiansen, K. E. Jorgensen, A. Wiener. – London: Sage Publications, 2011. – P. 157–170. – URL: http://knowledge.sagepub.com/view/the-social-construction-of-europe/n13.xml (Accessed 12.06.2017).

25. Checkel J. T. Social Construction and European Integration. // The Social Construction of Europe. / Ed. by T. Christiansen, K. E. Jorgensen, A. Wiener. – London: Sage Publications, 2011. – P. 47–62. – URL: http://www.follesdal.net/projects/ratify/TXT/Checkel-SageHandbookChapter.pdf (Accessed 14.06.2017).

Несправа Н. В., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры социальных наук Днепропетровского государственного университета внутренних дел (Днепр, Украина), E-mail: n.nesprava@gmail.com

Влияние религии на процессы экономического роста и европейской интеграции: анализ исследований в парадигме социального конструктивизма.

Аннотация. *В статье осуществлен анализ основных научных теорий о влиянии религии на экономические и интеграционные процессы. Главное внимание уделено исследованиям, которые были проведены по методологии социального конструктивизма. Обобщив выводы этих исследований, автор показывает, что, несмотря на процесс секуляризации*

общественной жизни, религиозные нормы и институты продолжают прямо или косвенно влиять на экономическую деятельность в странах Европейского Союза. Социальный конструктивизм исходит из того, что христианская вера, которая в свое время сформировала уникальный европейский этос, и сегодня выступает екзистенциальним фактором европейской интеграции. При этом конструктивисты доказывают, что влияние религиозных принципов на экономическое развитие и евроинтеграционные процессы имеет сложный дифференциально-мультипликативный характер, который ценностно детерминирует отношения между социальными актерами в экономической, политической и культурной сферах.

***Ключевые слова**: религия, экономическое развитие, европейская интеграция, Европейский Союз, социальный конструктивизм.*

Nesprava M., PhD in philosophical Sciences, docent, Associate Professor of the Department of Social Sciences, Dnipropetrivsk State University of Internal Affairs (Dnipro, Ukraine), E-mail: n.nesprava@gmail.com

The religion's influences on the processes of economic growth and European integration: analysis of social constructivism paradigm researches.

***Abstract.** This study analyzed the main scientific theories concerning the religion's influences on the economic and integration processes. Author focuses attention on the researches carried out on the methodology of social constructivism. This conception emerged as an alternative to realism, liberalism and marxism. These originally spiritually saturated theories eventually transformed to the doctrines, the practical implementation of which led to social and economic crises and conflicts. The statement that social reality is valuable and culturally peculiar appears as the cornerstone of constructivism. Following the Weber's concept in the researches of religion's influences on the processes of economic development and integration, social constructivism has critically reworked it.*

Author identifies three main areas of researches within the framework of this paradigm. In the first area scientists study the influence of religious ideas on the welfare of the population through their interconnection with economic, political and cultural institutions. In the second area explorers analyse the role of religious activity in the formation of subjective assessments of external environment and internal reflection as the factors of economic productivity and social consolidation. In the third area researchers define the value potential of Christianity and its various confessions in the processes of European integration.

Summarizing the conclusions of these studies, author shows that the opinion, on which religious norms and institutions continue to influence economic activity, despite the process of secularization in the European Union countries, is established in the framework of social constructivism paradigm. At the same time, constructivists argue that the influence of religious principles on economic development and European integration processes has a complex differential and multiplicative character, which determines the relationship between social actors in the economic, political and cultural spheres both directly and indirectly. Scientists-constructivists discover the fact that the Christian faith, which has formed unique European ethos, today acts as an existential factor in European integration.

***Keywords**: religion, economic development, European integration, European Union, social constructivism*

УДК 27-46:94

Борноволоков О. В.,
аспірант кафедри культурології,
НПУ імені М. П. Драгоманова,
викладач Українскої євангельскої теологічної семінарії
(Київ, Україна), E-mail: oleg.bornovolokov@uets.net

ЖИТТЯ І СЛУЖІННЯ АНГЛІЙСЬКОГО БОГОСЛОВА ДОНАЛЬДА ДЖИ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

***Анотація.** В статті розглядається життя та служіння видатного англійського*